

Zsidó táncmesterek Pécsen a 19. században

Jelige: „pochette”

Lezárva: 2023 január 10.

Bevezető

Dolgozatom a Pécssett és Baranyában egykor működő táncmesterek életét, tevékenységét, kulturális életre gyakorolt hatását vizsgáló kutatásaim részeredményeinek közlése.

Eredeti célkitűzésem a korábbi táncfolklorisztikai munkákban¹ nem vizsgált, de a paraszti táncműveltség részét képező nemzetiségi, illetve tánciskolai táncformák vizsgálata volt. Ezek egy része ugyan tisztán beépült a paraszti táncműveltségbe és mindennapos gyakorlattá vált a falusi mulatságokban, bálokban, más részük azonban folklorizálódott formákban élt tovább, vagy csak bizonyos elemei (térhasználat, motívumok, fogásmódok) vált a hagyományos táncformák részévé.² Mivel ilyen jellegű monografikus kutatás korábban még nem történt, a kiegészítő feltárás önálló kutatási témává vált. A táncmesterek élete, munkássága, a zenei- és táncműveltségben játszott szerepének megismerése nem csak Pécs, de a tánc történeti kutatások szempontjából is fontos törekvés.

Az átfogó munkában a *társastáncok* (szalontáncok), az 1930-as évektől a *mozgásművészet*, az 1940-es évektől a *balett* mestereit és tevékenységüket, valamint a városi *néptánc* műhelyeinek történetét igyekszik majd összefoglalni. Forrásaim a – recens szakirodalom mellett – korabeli fotók, táncrendek, kéziratok, kották, Pécs Város Tanácsának, a Baranya Megyei Tanács Művelődési Osztályának engedélyei, összeírásai, kimutatásai, intézkedései, Pécs Polgárkönyve (Burgerbuch), iparosjegyzékei, a város és a megye táncéletével kapcsolatban megjelent tudósítások, tárcák, hírek, közlemények, reklámok, magánhirdetések, anyakönyvek.

Dolgozatomban három olyan táncmester életét és munkásságát mutatom be, akik a 19. században kezdték meg működésüket. Preusz József Pécs első, állandóan itt működő táncmestere volt, aki tevékenységét 1824-ben kezdte. Guttmann Ármin 1892-ben váltotta le korábbi kereskedő iparát, és korai haláláig, 1911-ig dolgozott. Fellner János 1896-ban kezdődő munkássága szintén átnyúlt a 20. század első évtizedeibe.

Tevékenységükkel kapcsolatban arra keresem a választ, hogy mennyiben határozta meg zsidó származásuk táncmesteri tevékenységüket, és a városi társadalomba illeszkedésüket? Milyen szerepet tölthettek be a reformkor és a dualizmus kulturális életében? A polgári életbe történő integrálódásukhoz milyen életstratégiáik segítették őket? Voltak-e törekvéseik a tánc kultúra

1 Balogh - Gunszt, 2015, 2016

2 Varga, 2015: 87

formálására, a hagyományteremtésre, vagy a modernizálásra? Írásomban a táncmesterség társadalmi kontextusára fordítottam nagyobb figyelmet, így táncformákra, táncdivatokra csak a legszükségesebb mértékben térek ki.

Hangsúlyozom, hogy életükkel és működésükkel kapcsolatban még elszórtan állnak rendelkezésre adatok. Táncmesteri tevékenységük és személyük jelentőségének megértéséhez fontos bemutatni a táncmesterséget magát is. A magyarországi intézményesített képzések megindulásáig³ fontos szerepet játszottak a tánc társadalmi és kulturális keretét felölelő táncéletben,⁴ a városi polgárság táncműveltségében.⁵ Szerepüket különlegessé teszi az is, hogy a széles társadalmi rétegek számára közvetített vegyes nemű páros táncokat a hagyományos zsidó törvények a mai napig tiltják.

A tánc

„Tánczvigalmak” természetesen az állandó itt működő táncmestereink előtt is voltak Pécsen, melyről a korabeli lapok rendre tudósítottak is. Ezek az alkalmi tánctanárok – vándormesterek, színtársulatok színészei, táncművészek, más nagyvárosban működő mesterek – nem csak tanítottak, és a bálakat rendezték, de helybe hozták a kor divatos táncait, jól sikerült koreográfiáit.⁶ Ezekről az eseményekről a korabeli sajtó részletesen tájékoztatta a nagyközönséget, helyenként megemlítve a táncokat is. Részletesebb forrásnak tekinthetők azonban a korabeli tánckönyvek, melyek felfedik ezeknek a táncoknak a formai vonásait, a korszak táncmesteri repertoárját, koreográfiáit és illemszabályait is.

A reformkor kisebb kiadványait követően a dualizmus időszakában, az 1870-es évektől virágzik fel a magyar nyelvű tánc- és illetlen könyvek kiadása, melyek szerzői táncmesterek, táncművészek. Ezek a kiadványok sikeres tánc-koreográfiákat, népszerű táncokat ismertettek, illetve megjelentek olyan könyvek is, melyek már táncelméletet, tánc-történetet, és a korszak divatos „szalontáncait”, valamint „magyar táncokat” tartalmaztak. Ez utóbbihoz tartozik magyar nemzeti táncunk a csárdás, annak is tánciskolában tanított polgári formája, illetve a népies karakterű magyaros táncok (más néven népies műtáncok). Ez utóbbiak a 19. század nemzeti mozgalmához való kötődésük, és tánckönyvekben történt megjelenésük miatt tudtak

3 Bolvári-Takács, 2014a; 2014b)

4 Felföldi, 1997: 106)

5 Táncműveltség alatt az egyén, illetve a közösség által ismert és többségében a gyakorlatban is alkalmazott, különböző korokból származó eltérő formájú táncok összességét és az ezekhez tartozó illemszabályokat értem.

6 Kaposi, 1985: 179)

sokáig fennmaradni.⁷ A reformkorban induló „magyar tánc” ügye a dualizmusban is fontos része volt a táncmesteri munkának és a közösségek táncalkalmainak, ezért terjesztették saját és mások magyar, nemzeti tánc-koreográfiáit. Mindezek mellett a nemzetközi táncdivatokat is próbálták követni. Ezek alapján a 19. század végén kedvelt tánc volt a *cotillon*, a *mazur*, a *pas de quatre* és a *pas de pastineu*, a *quadrille*, a *francia négyes*, mely még a 20. század első évtizedeiben is népszerű volt. Hasonlóan kedvelt maradt még a *polonéz*, a *gavotte*, a *lancier*. A *walzer* (keringő) többféle formáját is kedvelték, mely ugyan olyan népszerű és változatos formákban volt jelen a bálokon, mint a *polka*,⁸ mely a táncmesterek közvetítése révén a magyar népi kultúrában is kedvelt táncforma volt.⁹

A táncmesterség

A tánc társadalmi életben betöltött, korszakonként változó szerepe meghatározta a táncmesterség, a táncmester szerepét is.¹⁰ A reneszánsz óta ennek különböző formái jöttek létre. Az ún. *akadémikus* (udvari, színpadi és balett) táncmesterek a fejedelmi udvarokban és színházakban működtek, ahol balettiskolákat működtettek és hivatásos táncosokat képeztek. A *kamarai* (céhes, társas) táncmesterek az arisztokrata, majd a gazdag polgári családoknál vállaltak házi¹¹ A céhekbe tömörülésük a polgári védettségüket segítette elő. Az iparos mesterséggel is rendelkező *vándormesterek* a 16. század közepétől már „commedia dell'arte” társulatokat is kísértek, és alkalmi tánctanítást vállaltak, ünnepségeket szerveztek. Vándor életmódjuk lehetővé tette táncos műveltségük kiszélesítését, elmélyítését, így kor divatos táncainak elterjesztése mellett a kamarai táncmesterek utánpótlását is adták.¹²

Az ideális táncmester technikailag képzett, művelt, gáláns volt, ismerte a kor divatos táncait, a társasélet illemszabályait és hegedűn is játszott, vagyis megfelelő zenei műveltsége volt a tánctanítás során alkalmazott zenekísérethez is.¹³ Az itt megfogalmazott, klasszikusnak tekinthető táncmesteri műveltség kiegészült az amatőr, és a professzionális táncosok eltérő oktatási módszereinek ismeretével is, vagyis a táncmesternek a színpadi (balett) tánctechnikában, és a kamarai (társas) táncokban is jártasnak kellett lennie.¹⁴

7 Dóka, 2017: 56–62.

8 Dóka, 2011, 2014

9 Kaposi, 1979; Kavecsánszki, 2007; Dóka, 2011, 2014

10 Kaposi, 1970: 163

11 Kaposi, 1970: 164

12 Kaposi, 1970: 165

13 Kaposi, 1970: 192

14 Kaposi, 1970: 166

A 19. század első évtizedeiben megjelenő nyilvános táncoktatást megelőzően csak magánórákat adtak, illetve a kiscsoportos gyakorlás is a praxis részét képezte. Az ekkor népszerűvé váló nyilvános táncoktatást és bálrendezést színésztársulatok, színész-táncosként működő képzett előadóművészek, a Nemzeti Színház balettiskolájában némi táncos képzettséget szerzett nemesek és a helyi iparosok is vállaltak.¹⁵ A nyilvános táncoktatás elterjedése a dualizmus korára magával hozta, hogy a korábbi páros táncok mellett már a táncmester vezényletével irányított, nagy tömegeket mozgó formációk is széles körben népszerűvé váltak. Ekkorra a tánciskolák egyre szélesebb társadalmi rétegek számára váltak elérhetővé, és a városi lakosság mellett a falvakban is megjelentek a táncmesterek. A 19. század végéig a legkülönbözőbb társadalmi osztályok és rétegek ismerkedtek meg a csoportos és páros táncokkal, vagy a táncmester irányította játékos formákkal,¹⁶ ezért személye az első világháborúig nélkülözhetetlen volt a tánciskolákban és a báltermekben.¹⁷

E század a nemzeti függetlenségi mozgalmak, a polgári demokratikus fejlődés időszaka is volt. A nemzeti társastáncok hangsúlyozása az identitás kifejezésének fontos eszközévé vált a közösségi eseményeken,¹⁸ A társasági (társadalmi) életben való érvényesülést a tánc- és viselkedésformák átadása is elősegítette. Mindezek meghatározták a táncmester „ideológiai szerepét”, az általános polgári műveltségre gyakorolt hatását.¹⁹

A nyilvános táncoktatás a 20. század közepéig nem művészeti, hanem erkölcs-rendészeti, gazdasági és foglalkozáspolitikai kérdés volt. A „táncitanítási iparengedélyt a helyi rendőrhatalóság állította ki, első sorban azoknak, már volt másfajta iparengedélyük és akikről a hatóságok elismerően nyilatkoztak.”²⁰ 1897-től rendőrhatalósági engedélyt csak azok kaphattak, akik az 1891-ben létrejött Magyarországi Táncitanítók Egyesületénél – képzést és sikeres vizsgát követően - táncmesteri oklevelet szereztek.²¹

15 Kaposi, 1970: 192

16 Kaposi, 1968: 62

17 Kaposi, 1970: 170

18 Kaposi, 1985: 179

19 Kaposi, 1970: 167

20 Bolvári-Takács, 2014a: 79

21 Kaposi, 1987: 49

Tánchelyszínek

A 19. század első évtizedeiben a Pécsen zajló gazdasági, társadalmi folyamatok és a migrációs népességnövekedés a város kulturális életének átalakulására is hatással volt. A társasági élet reformkori színterei közigenyeket kiszolgáló, épületekkel egészültek ki.²² A reformkor időszakát a kisebb társasági összejövetelek, szüreti- és fánkmulató (farsangi) multságok, nemesi- és polgári szalonok, táncestek jellemezték. A dualizmust már a fellendülő egyesületi mozgalom, a sport térnyerése, a turisztika jelentőssé válása, a vendéglátó kultúra fokozatos átalakulása jellemezte, mely egyre szélesebb társadalmi réteget és tömeget ért el. Ez a közösségi, csoportos művelődési formákra is hatással volt, melyek igényeit a tágasabb közösségi terek tudták jobban kiszolgálni.²³

A 19. század közepétől a bálók, táncestélyek, táncitanítások és táncvizsgák a belváros szűk körzetében a nagy termekkel rendelkező, többfunkciós közösségi épületekben zajlottak. A legtöbb táncos rendezvényt a Polgári Casinó, a Nemzeti Casinó, a Vigadó, a Nádor szálló, később a Pannónia szálló, a Scholtz-féle sörkert, és a fennállásáig a Hattyú termeiben tartották.²⁴ A táncsal egybekötött rendezvényeket – fentiek mellett – az egyesületi székházakban, a Nemzeti Színházban, később pedig iskolák nagyobb termeiben is tartották.²⁵

Ahogy a táncélet egyre inkább polgári intézménnyé vált a széles társadalmi rétegeket megmozgató táncos események úgy kerültek át a nagy közösségi színterek termeibe. A „polgári demokrácia kiteljesedése” mellett ez a „nemzeti identitás szélesebb társadalmi kifejeződésével”²⁷ is együtt járt. A különböző társadalmi rétegek korábbi, táncsalhelyszínekhez kötődő elkülönülése pedig a nemzeti identitás, a felekezetiesség, az etnicitás és a társadalmi helyzet metszetébe került.²⁸ Vagyis a táncsal rendezvények adtak lehetőséget a szimbolikus társadalmi határoknak az átlépésére, az „átjárhatóság szezonális lehetőségére”, melyet a kortársi visszaemlékezés is tükröz:²⁹

„Egy-egy szombateste három, négy, öt multság is van, néha valamennyit végiglátogatjuk. Hajnalban aztán a Budai Külvárosi Katolikus Körben, Katolikus Legényegyletben rendezett iparos, tűzoltó, vagy egyéb ilyen multságon kötünk ki. Jól érezzük magunkat a fényes bálakon,

22 Gál, 2015: 197–198; Márfi, 2017: 176

23 Márfi, 2017: 177–178

24 Gál, 2015: 196–198; Márfi, 2017: 221–225

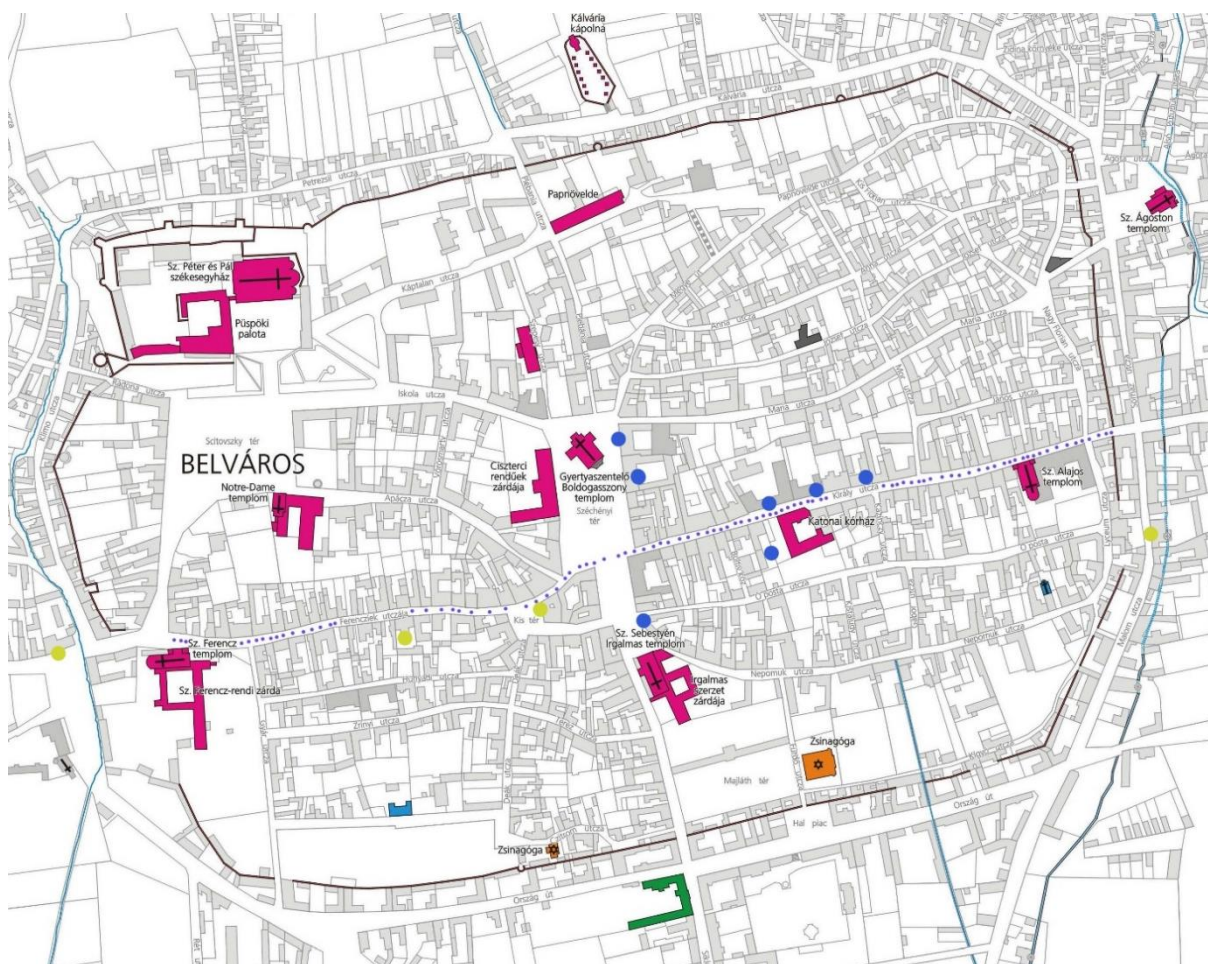
25 Márfi, 2017: 191

27 Márfi, 2017: 191

28 Kaposi, 1985: 179

29 Schweitzer, 2005: 65

A korabeli kedvelt tánchelyszínek a várost kelet-nyugati irányban kettészelő útvonalon, vagy közvetlen közelében feküdtek. Az alábbi térképrészleten (1. ábra)³¹ – a teljesség igénye nélkül – jelöltem a korabeli tánchelyszíneket.



1. ábra. Pécs belvárosa a 18.-19. században. A térképen jelöltem a Kelet-Nyugat irányú utcákat, melyek mentén néhány reformkori (sárga) és a dualizmusban jelentős (kék) nagy befogadó képességű, a belváros szűk körzetére koncentráló táncshelyszínt. A szakrális helyekre vonatkozó jelölések (piros épületek) a felhasznált térkép eredeti ábrázolásai, dolgozatomban nincs szerepük.

31 Árvai, 2021: 165

Pécs zsidó táncmesterei

Pécs szabad királyi várossá történő kinevezése után (1780), II. József uralkodásának időszakában (1780 – 1790) kezdődtek meg az első kísérletek az addig kitiltott zsidóság betelepülésére.³² Lakhatási engedélyt végül 1788-ban kapott két zsidó család, majd számuk az elkövetkező évtizedekben lassan növekedett.³³ A város kirekesztő törekvései ellenére a betelepülés jogát végül az 1840 évi XXIX. törvénycikk teremtette meg. Ebben az évben jött létre a Chevra Kadisa, a zsidó hitközség alapszabálya, és 1842-ben kezdte meg itt működését Lőw Izrael megyés főrabbi.³⁴

Preusz József (1808 Tétény- 1870.09.02 Pécs)

A fenti események is közre játszhattak abban, hogy Preusz József 1841-ben betelepülési kérelmet nyújt be a városhoz: „Preisz József szépírást tanító zsidó magát városi lakónak bevétetni kéri – bevétetik”.³⁵

A benyújtott iratokat Preusz József képviselőjeként Weismayer Moses, az 1786-ban elsőként betelepülési engedélyt kapott Weismayer Márk fia terjesztette elő, aki ekkor a Pécsi Zsidó Község első elöljárójaként tevékenykedett.³⁶ A csatolt tanúsítványokban főnemesek, megyei és városi hivatalnokok, valamint polgárok tettek bizonyosságot jó pedagógiai munkájáról, erkölcsi feddhetetlenségéről. Weismayer szerint a kalligráfus³⁷ akkor 17 éve tevékenykedett Pécsen, azaz 1824-ben, 16 évesen érkezhetett ide. A bejegyzések széles kapcsolati hálóját és tevékenységi körét is reprezentálják. Dollinger Károly Pécs polgármestere német nyelvű bejegyzése szerint „... *gegebenen unterrichte im Schönschreiben, Tanzen, und in de Musik lobenswerth den erwartungen und dem Bedürfnisse hiesigen Publikums selbst entsprachen ...*” vagyis szépírási-, tánc- és a zeneórái dicséretesen megfelelték a helyi közönség (közösség) elvárásainak és igényeinek³⁸. A vármegye tisztviselő nemese, Dezséri Ország Imre, korábban a pécsi járás szolgabírója, ebben az időben a vármegye ülnöke³⁹ (Andretzky 1909: 60) és Nendtvich Tamás késmárki származású gyógyszerész, botanikus⁴⁰ által aláírt tanúsítvány

32 Radnóti, 1994: 135–142

33 Schweitzer, 1966: 20–23

34 Radnóti, 1999: 11–19

35 MNL, 1841: 1

36 Hábel, 2016

37 A kalligráfia a díszes „szépírás”, vagy „ékes írás” művészete.

38 Saját fordítás

39 Andretzky 1909: 60.

40 Róna, 1909: 20.

alapján Preusz József a szépírást nem csak tanította, de leveleket és – a vármegye számára - hiteles iratokat is készített:

*„Hogy a tulso lapon nevezett Preusz Jozseff Calegraphust itten Péts Várossában már tíz Esztendők el forgása alatt tudományom szerént /: minthogy valami 4. Esztendeig vélem egy Házban bérben volt /:/ lakván, magát jámborul s' jozanull viselte, és nem tsak otthon, hanem privát Házokban, többeket szép írásra tanítot, 's nem egyszer vagy kétszer, 'sőt számtalanszor számomra tellyes meglegedésekre rész szerént leveleket, rész szerént Hiteles Irományokat minden orában kész volt le írnyi, bizonyítom. Mellyről is adom ezen bizonyitto Leveletem. Pétsét 26ik 8ben 833. Dezséri Ország m.p. Imre Tettes Ns Baranya Vgye Allszolga Birája, Tomas Nendtvich m.p. Gyógyszerész”.*⁴¹

Az itt bemutatott részekkel együtt tizenegy hosszabb-rövidebb méltató szöveg és harmincnégy aláírás található az iratokon. A polgármester, a gyógyszerész, a szolgabíró és vármegyei ülnök mellett – többek között - adószedő, táblabíró, orvos, ügyvéd, katonatiszt (őrnagy), vármegyei bizottsági felügyelő és a királyi tábla hiteles jegyzője is szerepel az aláírók között.

Az engedélyezett beköltözést követően még egy ideig bérletben a Budai külvárosban, majd a Jókai u. 5-7 telken lévő házban lakott. Ebben az épületben működött 1852. október 1-től a zsidó elemi iskola „Franz Josef Lehranstalt” néven.⁴² Ezt telket vásárolta meg később és kapott rá építési engedélyt 1861-ben.⁴³ A lakóház – és ekkor még iskola – mellé épített saroképületben felesége, Bruckner Zsófia önálló divatáru üzletet működtetett 1873-ig.⁴⁴

A személyével kapcsolatban szórványosan felbukkanó adatok szerint 1841-ben a Pécsi Szent-Egylet, a zsidó hitközség jótékonyági szervezetének tagja volt.⁴⁵ 1843-ban ülőhelyet váltott az első Pécsi zsinagógában.⁴⁶ Az 1846-os összeírásban a kalligráfusként feltüntetett mester adózásához évi 30 forint jövedelemfelesleget jegyeztek fel.⁴⁷ A Pécsi Dalárdának – később Adolf fiával együtt – annak alakulásától fogva tagja volt.⁴⁸ Preusz József táncmesteri tevékenységét fiának egy kortársa említi igen röviden, Preusz Adolfról emlékezve, aki „[...] Pécs első táncmesterének fia, aki még maga hegedült növendékei táncóráira. [...]”⁴⁹

41 MNL, 1841: 3

42 Madas, 1978: 225

43 MNL, 1861a, 1861b; Madas, 1978: 226

44 Madas, 1978: 226

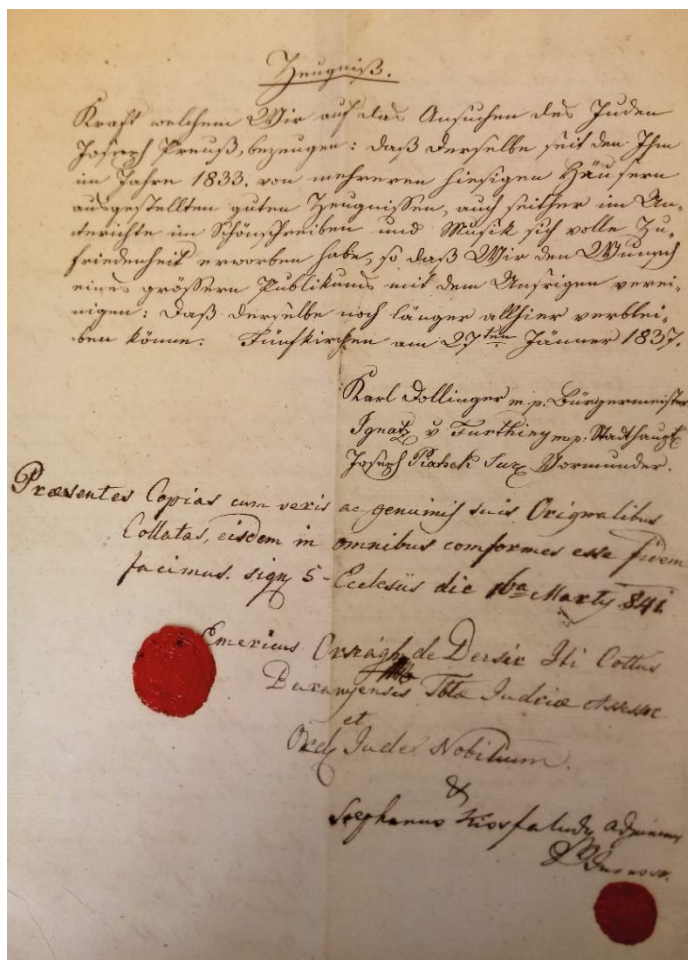
45 Irsai, 1928: 5

46 Hábel, 2013

47 Cserkúti, 1914: 26

48 Bánffay, 186.: 28, 31, 1864: 30, 38; Angyal, 1865: 30, 39, 49, 53, 1866: 43, 47

49 Lenkei, 1934: 171–172



2. ábra. Dollinger Károly német nyelvű bejegyzése a MNL BaML IV.1003b 848/1841 számú iratcsomagban

Anyakönyvi adataik, a Magyar Királyi Helytartótanács által elrendelt 1848-as zsidó összeírás,⁵⁰ valamint az Israel Löw főrabbi által 1850-ben készített Conscription Buch alapján⁵¹ Preusz József 1808-ban született Tétényben,⁵² és 1870-ben hunyt el Pécsen.⁵³ Felesége Bruckner Zsófia 1811-ben született Bonyhádon. Fenti kérelme alapján Pécsen 1824-ben kezdte tevékenységét.⁵⁴ Gyermekai Adolf, (1836 - 1908.08.29 Pécs) a Duna Gőzhajózási Társaság tisztviselője, Baranya vármegye könyvvivője, a Mecsek Egyesület,⁵⁵ a pécsi Színházi Bizottság tagja 1883 és 1886 között,⁵⁶ zongoraművész, zenetanár. Eduard (1842. 12. 04 Pécs - 1896. 04. 21 Bécs) zeneszerző, karnagy, Kálmán (Coloman) (1844 - 1917.05.03 Bécs),⁵⁷

Wilhelmina (1849 március 12. - ??), valamint Zsigmond (Sigmund) (1858 – ??) Cs. és kir. járásbíró, Bécsben.⁵⁸ Adolf és Zsigmond szoros barátságot ápolt a híres pécsi porcelángyáros, Zsolnay Vilmos leányával, Terézzel is, aki naplójában emlékezik meg róluk.⁵⁹ Mint az életrajzi adatokból látható, Eduárd, Zsigmond és Kálmán 19. század végi zsidó migrációs hullámmal végül elhagyták szülővárosukat és Bécsben, illetve környékén teremtettek egzisztenciát.

50 MKH, 1848: 238

51 Israel, 1850: 124

52 Az online is kutatható tétényi zsidó anyakönyvekben 1808-ban valamint a megelőző és követő években Preusz József (Josephus) néven nem található bejegyzés.

53 Izraelita Hitközség, 1870: 208

54 A Téténytől Pécsig tartó életútjáról – így tanulmányairól és házasságáról - még nem rendelkezem forrásokkal.

55 Kiss, 1902: 87

56 Márfi, 1993: 246

57 Az adatokat (anyakönyvi bejegyzések és gyászjelentések) Eduard Preuss egyik leszármazottja bocsátotta rendelkezésemre a myheritaeg.com oldalon keresztül.

58 Pécsi Figyelő, 1900: 3

59 Tolnay, 2017: 70–72

Guttman Ármín (1862.11.25 - 1911.12.14 Pécs)

Guttman Hermann 1862. november 25-én született Pécsen,⁶⁰ apja Guttman Dávid szabómester, anyja Pollák Júlia. 29 évesen 1891. 09. 20-án Pécsen kötött házasságot⁶¹ a kaposvári születésű Rosenbaum Laurával, a szintén szabómester Rosenbaum József és Weisz Betti 19 éves, Pécsen élő leányával. Egy leányuk született, Gutman Erzsébet.⁶²

Guttman Ármín – ahogy később számos pályatársa – eredeti kereskedősegéd szakmáját elhagyva választotta a táncmesterséget. A családi vállalkozásban Rosenbaum Laura divatáru üzletet működtetett, amelynek vevőkörét férje táncmesteri tevékenysége is gazdagítani tudta. Guttman Ármín kivételes szaktudása, kiváló pedagógiai érzéke szerény, puritán jelleme, lelkiismeretessége – ahogy azt a nekrológiájában is olvashatjuk – azonban nem volt elég ahhoz, hogy elérhesse azokat a sikereket táncmesterként, melyek iskolájának működtetéséhez Pécsen elegendő lett volna. Így jobbára vidéken – főként Mohácson – tanított, hirdetései leginkább itt jelentek meg.⁶³ Pályájának jubileumi ünnepségét egy karácsonyi tánciskolai koszorúcskával kötötték egybe (3. ábra).⁶⁴



3. ábra Guttman Ármín jubileumi köszöntése

⁶⁰ Izraelita Hitközség, 1862: 297

⁶¹ Izraelita Hitközség, 1891: 145

⁶² Angyal, 1945: 10

⁶³ A teljesség igénye nélkül a sajtóban megjelent apróhirdetésekből, felhívásokból: Tánciskolai záróvizsga. *Mohács*, 1902.08.17/33, A hadapródiskola ünnepsége. *Pécsi Közlöny*, 1905.03.07/33, Táncanfolyam Mohácson. *Mohács*, 1905.07.02/27, Tánciskola. *Munkás*, 1905.09.17/38, Tánciskola. *Munkás*, 1906.08.19/33, Tánciskola. *Munkás*, 1907.09.15/37

⁶⁴ 15 éves táncjubileum *Munkás*, 1907.12.15/50.

Neve azonban elég volt ahhoz, hogy Rosenbaum Laura férje halála után is Guttmann Árminné néven – ahogy a helyi közösség ismerte - vigye tovább a divatáru üzletet, annak ellenére, hogy később újra házasodott,⁶⁵ mely vállalkozást 1934-től már Braun Árminné néven, de Guttmann-szalonként vitte tovább.⁶⁶

Guttmann Ármin 1911. december 14.- n halt meg Pécsen.⁶⁷ Tevékenységéről még mindig kevés adattal rendelkezünk. Személyéről, munkásságáról, életéről pályatársa, Fellner János nekrológja ad egy is betekintést, mely egyben talán a barátság, de mindenképpen egy sorsközösség megnyilvánulása.

„Az öreg Guttmann bácsi halálához. Így hívták mindazok, akik ismerték, pedig nem is volt még öreg. Mindössze 45 éves. A helybeli lapok a megszokott rövide séggel stereotypszerűen tudatták tegnap olvasóikkal, hogy Guttmann Ármin pécsi tánc tanító tudóvészben elhunyt. Mások rendesen csak nagy embereket búcsúztatnak és méltatnak haláluk után Kellőképen, én a jelen pillanatban a körülöttem levő kis embereket veszem észre, mert ezek között is akadnak olyanok, akik életükben rászolgáltak arra, hogy legalább haláluk után beszéljenek róluk az elismerés hangján. Ilyen ember volt Guttmann tánc tanító pályatársam is, aki két és fél évtizeden keresztül volt városunknak tánc tanítója. Kereskedő-segédből lett tánc tanító. Roppant ambícióval, magasra törekvő vágyakkal és szívós energiával lépett e pályára. De hogy vágyait megvalósítsa, éjjelt nappallá téve, soha szünni nem akaró munkakedvével folyton tanult, oly buzgó kitartással, hogy rövid időn belül már budapesti pályatársai is elismerték elsőrendű szaktudását a tánc tanítói pályán. Vágyainak, kitűzött céljának első állomását akkor érte el, mikor Mazzantini egy tánc tanítói évi közgyűlés után budapesti pályatársai előtt azt mondotta: «Lássátok, ez a provincier több szaktudással bír, mint ti valamennyien.» Büszke is volt erre az elismerésre és boldognak érezte magát, mikor később, mint vizsgabizottsági tag érvényesíthette kitartó szorgalmának és határt nem ismerő fáradozásának gyümölcsét. Az első siker meg volt, azonban hátra volt még vágyainak, kitűzött céljának teljes sikere, a közönség elismerése. Országos hírű pályatársainak elismerését bírta, ott ült a vizsgabizottsági asztalnál, tehát logikus volt a feltevése és számítása, hogy intelligenciájával, szaktudásának teljes latba vetésével egy csapásra meg fogja hódítani a közönséget, s ha ennek elismerését és támogatását bírja, ez biztosíthatja jövőjét és a tánc tanítói pályán való biztos megélhetését. Tévedett. Csalódott. A közönség nem vette észre, vagy talán nem akarta észrevenni. De ő nem csüggedett, munkakedvét nem vesz tette el,

65 Újabb házasságkötésének idejét még nem ismerjük.

66 Dunántúl, 1934: 5

67 Izraelita Hitközség, 1911: 227

hanem vasszorgalommal, odaadó, lelkiismeretes tanítással működött tovább pályáján, a táncitanítói pályán, amit ő oly nagyon megszeretett, s amely pályával úgyszólván frigyét kötött. Így lett a táncitanítói pályának rabja, hivatásának áldozata. A meddő küzdelem, a folytonos erős munka összemorzsolta idegeit, megtámadta tüdőjét, beteg lett. A közönség részéről még ez a mostoha mellőzés, ami miatt kénytelen volt többet vidéken tanítani, mint Pécsen sem tudta elvenni munkakedvét, hanem csalódottan, de mégis rajongó szeretettel, az utolsó pillanatig, még betegen is teljesítette kötelességszerű hivatását, mint táncitanító. —Növendékei, kik megnyerő modoráért nagyon kedvelték és szerették, kiváló és előkelő magyarázó képességéért és szaktudásáért nagyra becsülték, azok tudják csak, hogy közönségünk egy olyan táncitanítót veszített el benne, ki egyhamar nem lesz pótolható. De érzékeny és pótolhatatlan veszteség az ő halála a magyarországi táncitanítókra nézve is, mert elvesztették azt a provinciért⁶⁸, akinek véleménye igen gyakran irányadó volt. Szeretett pályatársam! Tudom, nem így gondoltad, egészen más reményekkel indul-tál e pályának. Azt hitted, hogy lankadatlan tanulásoddal olyan generálisa leszel a táncteremnek, mint a tábornok a harcmezőnek. Célt tévesztettél. Két és fél évtizeden keresztül valóságos kálváriát küzdöttél végig, mert szerény, puritán jellemed arra szorított, hogy lelkiismeretes tanításoddal, nagy fáradtság árán megszerzett utolérhetetlen szaktudásoddal tűnjél ki és hódítsd meg magadnak azt a közönséget, mely téged annyira mellőzött. Nem kerested senkinek a kegyeit, pedig tudnod kellett volna, hogy e pályán, nem a tudás a fő, sem a lelkiismeret. Két és fél évtizeden át küzdöttél az elsőségért, a megélhetésért, végre csalódottan pihenni tértél oda, ahova talán ugyanoly csalódással követni fogunk mindnyájan. Nyugodjál békében! Fellner János illem- és táncitanár.”⁶⁹

Fellner János (1874.01.05 Budapest– 1936.02.02 Budapest)

Fellner János 1874.01.05-én született, Fellner Fülöp cipész, és Gál Rozália gyermekeként, Budapesten⁷⁰. Szülei csak 1892-ben kötöttek házasságot. Feleségéről, házasságáról nem rendelkezem még információkkal. Fia Fellner László táncitanár, aki édesapja örökségét, a tánc és a táncitanítás iránti elhivatottságát, vállalkozó, modernizáló szellemét vitte tovább. Fia mellett a következő táncmesteri nemzedékből Sztipics József volt tanítványa.

Táncmesteri tevékenységét 1896-ban kezdte meg. 1899-ben még Budapesten adtak tiszteletére táncestélyt,⁷¹ itt a Pécsi Munkásképző Egylet által 1908 október 3-án indított táncanfolyam

68 Jelentése: vidéki.

69 Fellner, 1911: 2

70 Római Katolikus Egyház, 1874: 94

71 Pesti Napló, 1899: 9

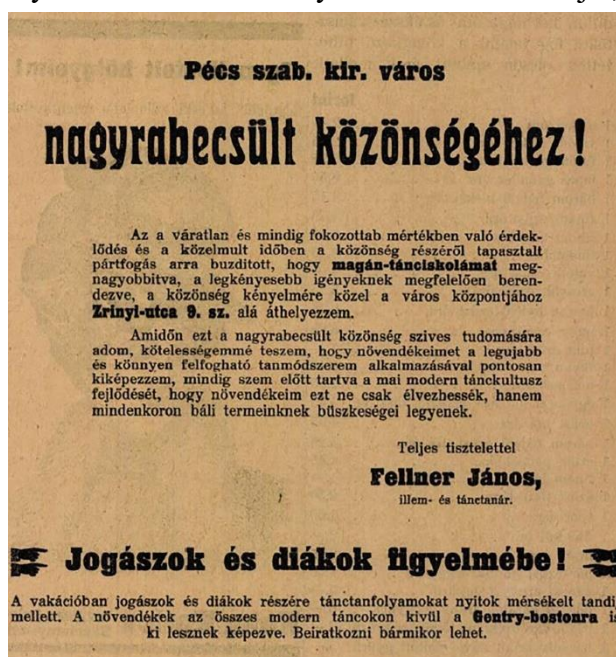
tanáráként találkozunk először a nevével, ahol a hirdetés szerint „... Tanítva lesz: Boston, Társalgó Francia négyes, Körmagyar, Pas de Patineur, Pas de Quatre, Graciana, Tomtit, Levente, Lánccé, Excelsior- Boston, Polka française, Keringő, Csárdás és az összes körtáncok”.⁷² Pécsi tevékenysége alatt először a Zrínyi u. 9,⁷³ később tánciskoláját helyezte, majd a Széchenyi-tér 2-be (Loránt-palota)⁷⁴ költözött.

Hirdetése az első világháború végéig nagyméretűek, részletezők voltak és sűrű időközönként jelentek meg, amely egyértelműen a tudatos üzletépítésre utal. Ugyan ezt a tudatosságot látjuk abban is, hogy a hirdetésekben a sztenderd formák mellett külön kiemelte legújabb divatos táncok tanítását is, mellyel egy modern, divatkövető tánciskolát és kiemelt egyedi pedagógiai módszerével a könnyű és gyors tanulást ígért.

„A beiratkozások Fellner tánctanár magán-tánciskolájában már megkezdődtek. Meglepő nagy számban jelentkeznek különösen jogászok és diákok kik külön csoportokban lesznek kiképezve a legnagyobb pontossággal, az összes létező modern táncokon kívül a Gentry-bostonra is. Beiratkozni bármikor lehet magán-tánciskolámban Zrínyi utca 9. Tisztelettel Fellner János, illem- és tánctanár. Modern könnyű tan módszer.”⁷⁵

Mindezekhez biztosította a könnyű elérhetőséget, azaz követte a piac igényeit is azzal, hogy az állandó tánciskola helyszíneként egy jobb, könnyebben elérhetőbb helyszínt biztosított. Saját, „könnyen felfogható” módszerét – főként a kezdetekben – szinte mindenhol kiemelte. Mindezek mellett tudatosan választotta vállalkozásának felépítéséhez célközönségének korosztályát (4. ábra).

„Pécs szab. kir. város nagyrabecsült közönségéhez! Az a váratlan és mindig fokozottabb mértékben való érdeklődés és a közelmúlt időben a közönség részéről tapasztalt pártfogás arra buzdított, hogy magán-tánciskolámat megnagyobbítva, a legkényesebb igényeknek megfelelően berendezve, a közönség kényelmére közel a



4. ábra Fellner János nagyméretű hirdetése tudatos üzletépítésre utal.

72 Munkás, 1908: 10

73 Sasvári, 1909: 141

74 Kalotai, 1928: 265; 1930: 228

75 Fellner, 1909: o.n.

város központjához Zrínyi utca 9. sz. alá áthelyezzem. Amidőn ezt a nagyrabecsült közönség szíves tudomására adom, kötelességemmé teszem, hogy növendékeimet a legújabb és könnyen felfogható tan módszerem alkalmazásával pontosan kiképezzem, mindig szem előtt tartva a mai modern tánc kultusz fejlődését, hogy növendékeim ezt ne csak élvezhessék, hanem mindenkoron báli termeinknek büszkeségei legyenek. Teljes tisztelettel Fellner János, illem- és tánc tanár. Jogászok és diákok ügyeimébe! A vakációban jogászok és diákok részére tánc tanfolyamokat nyitok mérsékelt tandíj mellett. A növendékek az összes modern táncokon kívül a Gentry-bostonra is ki lesznek képezve. Beiratkozni bármikor lehet.”⁷⁶

Nem feledkezett meg tanítványairól és pártfogóiról az ünnepek alatt sem: a sajtó hasábjain keresztül kívánt boldog újévet.⁷⁷

1913-ban, majd 1915-1917 években nincs hirdetése, ekkor, ha nem is szolgált a fronton, a tánc mulatságok szervezése hivatalosan is csak a jótékonyági eseményekre korlátozódhattak. 1918-tól már sokkal szűkszavúbb apróhirdetéseket adott fel.

A kor modern tánc ai mellett, a „magyar táncok” tanítására is külön figyelmet fordított. Nemzeti táncunk, a csárdás mellett számos korabeli sikeres koreográfiát oktatott: *Társalgó*,⁷⁸ *Levente*,⁷⁹ *Körmagyar*⁸⁰.

„Táncvizsga. Fellner János tánc tanár növendékeivel f. évi december hó 4-én szombaton, a «Hétfejedelem» összes termeiben záróvizsgát tart. Kezdeté este 8 órakor. Belépti-díj egy korona. Városunknak ez az agilis tánc tanítója, ki már oly sokszor megmutatta elsőrendű szak-képzettségét, ezúttal betanította növendékeinek legszebb nemzeti táncunkat, a «Körmagyar»-t, amit a növendékek magyar jelmezben lejtének [...]»⁸¹

Munkásságát az újításra való törekvés is jellemezte, melyben kanonizált formákat is módosított. Ez a törekvése felveti annak a lehetőségét, hogy a paraszti tánc műveltségben fellelt változatos formák nem helyi módosítások, vagy folklorizáció eredményei, hanem alapvetően a tánc mesterek módosításaiként már így kerültek a falu tánc iskoláiba.⁸²

76 Fellner, 1909a: o.n.

77 Fellner, 1909a: 7

78 Veszter Sándor 1844-ben komponált koreográfiája Rózsavölgyi Márk zenéjére. (Pesovár 1980: 720.)

79 A korszak híres pécsi tánc mesterének, Herczenberger Józsefnek 1898-ban készült koreográfiája, melyet a táncot a pécsi jogakadémia polgárainak ajánlott tisztelete jeléül Bővebben: (Herczenberger, 1898: 6)

80 Eredeti címén Körtánc. Szöllősy Lajos által 1840-ben szerkesztett tánca Rózsavölgyi Márk zenéjére. A korszak leghíresebb darabja, valamennyi tánc könyvében szerepelt. Bővebben: (Dóka, 2017: 62)

81 Fellner, 1909d: 4

82 A jelenség a polgári társastáncok más formáiban is tetten érhető. Ilyen a Berkes Eszter drávaszögi és szlavóniai gyűjtési anyagában található sormagyar háromféle változata. Bővebben: (Balogh - Gunszt, 2016: 150, 166)

„A Pécsi Kath. Legényegylet bálja. Az a lelkes munkásság, melyet a bál rendezőse kifejtett, már előre is biztosítja a bál sikerét, mely f. hó 9-én valóra is vált. A Pécsi Kath. Legényegylet Megye-utcai házában összes termeiben páratlan jókedvvel kezdődött meg fél 9 órakor a tánc, melyhez Korody Károly bandája szolgáltatja a zenét. Az első négyest, melyet 80 pár táncolt, elismert tehetségű táncosaink Fellner János rendezte, teljesen eltérően a szokásos befejezéstől. Az általa rendezett négyes új fináléja kiérdemelte a jelenlevők osztatlan tetszését. Kovács táncos pedig a II-ik négyest rendezte régi eleganciájával. A bál, - melyre a jelenlevők sokáig kellemesen emlékeznek vissza, - hajnalig tartott rózsás hangulatban.”⁸³

Fenti idézetben Fellner János újító, modernizáló törekvése mellett a pályatársakkal való kooperációja is jól látható, mely Guttmann Ármiról írt nekrológja mellett több közösen szervezett rendezvényről tudósító cikkben is olvasható.

A lakásán folytatott privát táncok mellett nagy létszámú tánckompozíciókat is készített. „A Pécsi Gutenberg Dalkör vasárnapi II. Krizantin Estje a legfényesebb erkölcsi és anyagi siker közepette folyt le. A régi Sörház helyisége alig volt képes befogadni azt a nagyközönséget, amely erre az alkalomra ott összegyűlt. Kevéssel 8 óra után megkezdődött a program, amelyet a katonazenekar nyitott meg a «Bőregér»-című operett zenéjével. Ezután a Dalkör lépett fel a fényesen kivilágított színpadra, ahol a «Hardangeri nászut»-című dallal aratott nagy sikert. Második számként a műsoron a «Két süket»-című 1 felvonásos színdarab szerepelt, amelynek ügyes előadásában: id. és ifj. Decsy Antal, Léja János és Maretics Teruska működtek közre. A Dalkör ezután még 2 számmal szerepelt, amelyek közül külön dicséretet érdemel a «Névtelen hősök»-című opera «Takarodó» karának előadása a katonazene kísérete mellett. Ezen színpompás és szabatos kar előadása teljesen magával ragadta a közönséget, ugyanarra, hogy annak befejeztével a közönség szüni nem akaró tapsorkánban tört ki. Az egész ének-műsor betanításáért Köberling Károly karnagyot illeti az elismerés pálmája, amennyiben oly tökéletes karnagy munkát végzett, hogy az teljesen fedi ebbeli kvalitását. Az első négyest 200 pár táncolta Fellner János táncosaink kitűnő rendezése mellett. A műsor utáni tánc — a legjobb hangulatban — kivilágos kivilágításig tartott.”⁸⁴

A hivatkozott cikk rámutat továbbá arra is, hogy Fellner János nem csak a pályatársakkal, de más egyesületekkel, művészekkel is együttműködött, illetve jótékonyági rendezvények szervezésében és lebonyolításában is részt vállalt táncosításával.⁸⁵

83 Pécsi Közlöny, 1910: 5

84 Pécsi Közlöny, 1911: 5

85 Dunántúl, 1919: 2; Pécsi Napló, 1919: 5

Filantróp magatartása mellett a vidéken⁸⁶ és különböző társadalmi rétegek,⁸⁷ korosztályok⁸⁸ számára tanított, mely nem csupán üzleti törekvéseit, de társadalmi szerepvállalását és nemzeti elkötelezettségét is jelzi Mindez szakmai és oktatói elkötelezettségével, és innovációs törekvéseivel párosult.

„Meghívó. Magyarországi szabómunkások és munkásnők pécsi 18. sz. csoportja 1912. évi november hó 23-án a «Régi Sörház» újonnan átalakított helyiségeiben világpostával és tánccal egybekötött Katalin mulatságot rendez, amelyre t. c. és családját meghívja a Rendezőség. Azon hölgy, aki a legtöbb levelezőlapot eladja, a világposta első és aki a legtöbb levelezőlapot kapja, a világposta második díját fogja nyerni. Belépti díj előreváltva személyjegy 80 fill., családjegy 2 kor a pénztárnál személyjegy 1 kor., családjegy 2 kor. 40 fillér. — Jegyek kaphatók: Pécs Józsefnél Munkáskaszinó, Morvay D. cukrászdájában, Krausz Arnold és Jung István Király-utca, Ébert Bálint Incédy Dénes-utca, Lach Henrik Kossuth-utca, Oszwald Károly Kálvária-utcai urak üzleteiben. — A zenét Korody Károly bandája szolgáltatja. Tiszta jövedelem szakmai oktatásra fordítatik. Táncrendező: Fellner János. Felülfizetések köszönettel vétetnek és hirlapilag nyugtáztatnak.”⁸⁹

Fellner János 30éves pécsi tevékenysége új fejezetet nyitott a táncoktatás, a táncmesterség történetében, mely a kor törekvéseinek megfelelően az üzlet világába integrálta a táncmesterséget, a tánctanítást és a táncot, mint szórakozási formát valamint a művészetet. Gazdag és tevékeny életpályája 62 éves korában fejeződött be.

„Elhunyt tánctanár. Fellner János, aki 30 éven át volt a Pécs és Baranya ifjúságának oktató táncmestere, vasárnap Budapesten váratlanul elhunyt. Fellner János Pécs és Baranya társadalmának közismert tagja volt és halála nagy megdöbbenést keltett az egész környéken. Fellner László, a népszerű tánctanár édesapját gyászolja az elhunytban.”⁹⁰

A kulturális élet változásai

A 19. században a gazdasági és társadalmi változások következményeként a pécsi kultúra szerkezete és tartalma is átalakult. Megváltoztak, korszerűsödtek, modernizálódtak művelődés formái. Míg a reformkorban a művészetpártolás mögött első sorban hazafias érzelmek húzódtak, a dualizmus időszakára egyes művészeti ágakban a piaci formák domináltak, vagyis

86 Fellner 1911a: 5.

87 Dunántúl, 1919b: 8; Munkás, 1921: 7

88 Fellner, 1919: 4

89 Fellner, 1912: 1

90 Pécsi Napló, 1936: 4

a művészetet már maga a közönség tartotta el. A kultúra tőkét és szakértelmet igénylő áruvá vált, mely egyre szélesebb társadalmi rétegekhez és nagyobb távolságokra jutott el. Ennek anyagi bázisát a polgári civil szerveződések teremtették meg.⁹¹

A kiegyezést követő társadalmi változások a kulturális életre is hatással voltak. A katolikus egyház hegemoniája visszaszorult, míg a polgári, laikus szellem és intézmények jelentősége megnőtt. A kulturális élet „társadalmasodásában” a szabadidő megjelenésével a kultúra különböző formái (eltérő ütemben és mértékben) a városi lakosság szinte minden rétege számára elérhetővé vált. A reformkortól kezdődően a nemzeti jelleg erősödött, a magyar nyelv vált uralkodóvá, főként a sajtó és a színház területén. Mindezekben a polgárságnak és a társadalmi önszerveződéseknek, egyesületeknek mintaadó szerepük volt.⁹² A polgári demokrácia kiszélesedéseként is értelmezhető egyesületi kultúra teljesen átszőtte a dualizmus korszakának mindennapi életet. Fő tevékenységeiket az érdekképviselés, a segélyezés és szociális gondoskodás, az egészségügy, a társas élet, ipar, gazdasági élet, oktatás és kultúra határozták meg.⁹³

A pécsi zsidóság és a modernizáció

A 19. század folyamán a zsidóság egyre inkább a gazdasági modernizáció legfontosabb szereplőjévé vált Pécsen. Ez szükségszerűen együtt járt társadalmi átalakulásával is, ami a belső differenciálódás erősödéséhez vezetett.⁹⁴ A zsidóság már nemcsak identitása, nyelve és névhasználata, de az ezekkel szorosan összefüggő vallása kapcsán is válaszút elé került. A zsidó emancipáció elve mögött meghúzódó integrációs (asszimilációs) törekvések belső megosztottsághoz vezettek. Az *ortodox*⁹⁵ és *neológ*⁹⁶ elkülönülés mellett voltak, akik egyik irányzathoz sem csatlakoztak (*status quo ante*) vagy már minden vallásos köteléktől megszabadultak. Az 1868–69-es zsidó kongresszust követően a pécsi hitközség a *neológ* álláspontot fogadta el, szervezetileg azonban a *status quo ante* irányzathoz csatlakozott.⁹⁷ A megosztottság mellett továbbra is nagy jelentőséggel bírt az a – zsidóság legkülönbözőbb rétegei között fennálló – sajátos szolidaritás, amely többek között a társadalmi védekezési

91 Dobszay, 2019: 460–461

92 Pilkhoffer, 2022: 325

93 Márfi, 2017: 179

94 Varga, 2005: 28–30

95 A zsidóságnak az az irányzata, amely nem csatlakozott sem a kongresszusi határozatokat elfogadókhöz (neológ), sem az azokat elutasítókhöz (ortodox).

96 Újító szellemű zsidó vallási irányzat.

97 Vörös, 2010: 59

ösztönben vagy a családi kötelékek, a gazdasági együttműködés fenntartásában nyilvánult meg.⁹⁸

A modern társadalmi rendben – a korábban meghatározó rokonsági rendszer és a társadalmi státusz mellett –, új, cselekvésre késztető erők formálták a mindennapi életet és a lokalitás horizontjait. A nemzet, haza, otthon horizontja, mint a kollektív identitás szellemi erőtere⁹⁹ újabb lehetőséget adott a nemzeti törekvésekhez való kapcsolódáshoz. A pécsi zsidó közösség neológ irányultsága pedig utat nyitott a városi polgárságba történő integrációhoz.

A nemzeti karakter hangsúlyozása mellett új jelenséggént a lokálpatriotizmus, a mecenatúra, a filantrópia és a felekezetiiség¹⁰⁰ határozta meg a lokalitás kapcsolatrendszereiket.¹⁰¹ A lokálpatriotizmus megnyilvánulásaként fogható fel a nemzeti karakterű táncok tanítása. Filantróp magatartás a kulturális szervezetekben való tevékenység és az egyesületi „felülfizetések”, valamint a jótékony szervezetek rendezvényeiben való közreműködés, táncmesteri tevékenység.

A dualizmus időszakában a táncmesterség is egy piacorientált vállalkozássá vált. A szakmai ismeretek és a kapcsolatrendszerek folyamatos építése, megújítása mellett olyan innovatív iparos-vállalkozói magatartást és cselekvésrendszert követelt meg, melynek folyamatos része volt az állandó modernizációra, újításra és kooperációra törekvés.

A zsidóság és a tánc

A középkori európai zsidó gyülekezetek mindenütt kisebbségként voltak részei az őket befogadó társadalomnak és gazdasági szerkezetének. Az integrálódásukat és gazdasági tevékenységeiket alapvetően korlátozó, szegregáló talmudi törvénykezést ilyen körülmények között nem lehetett fenntartani. A vallási szaktekintélyek így a zsidó társadalmi és gazdasági élet egyre szélesebb körében igazolták a korlátozások visszavonását.¹⁰² Talán ezzel is magyarázható, hogy zsidó, vagy zsidó származású táncmesterek már a reneszánsz idején is működtek Európában.¹⁰³

A 19 században a tánc a zsidóság számára is már a modernitás jele, az emancipáció, az akkulturáció és a kulturális transzfer fontos eszköze,¹⁰⁴ a nemi normák megváltoztatásának

98 Katz, 2005b: 33–35

99 Bausinger, 1995: 68; Bitskey, 2013.:15

100 Glässer – Zima, 2022: 95

101 Appadurai, 2001: 3

102 Katz, 2005a: 38

103 Vályi, 1969: 104–107; Orysiek, 2007

104 Gollance, 2021: 24

metaforájává volt, különösen azért, mert a hagyományos zsidó törvények a mai napig tiltják a férfiaknak és a nőknek, hogy együtt táncoljanak.¹⁰⁵

Preusz József, Guttmann Ármin és Fellner János táncmesteri tevékenysége így nem egyedi és nem újszerű jelenség volt, hanem illeszkedett a modernizálódó európai zsidóság törekvéseihez és részese lehetett egy szélesebb táncmesteri hálózatnak is.

Az érvényesülés útjai

Preusz József egyike az első pécsi zsidó családfőeknek, és talán utolsó képviselője volt a klasszikus műveltségű táncmestereknek. A zenetanár, kalligráfus és táncmester azért tudott városi polgárként érvényesülni, mert olyan speciális ismeretek birtokában volt, melyek lehetővé tették egy széles kapcsolatrendszer kialakítását. Ennek révén integrálódott a pécsi polgári társadalomba, melyhez hozzájárult a vallási kötelek fellazulása, a neológ hitközséghez való tartozás. Kalligráfusként olyan a városi és egyéb szervezetek működéséhez szükséges szolgáltatást nyújtott, mely nem csak a felekezeti igényeket szolgálta ki. Kapcsolatainak kialakításában, fenntartásában, megújításában felekezeten belül is törekedett. Rokonsága, családja révén a tétényi, és a bécsi zsidó közösséggel, tevékenységei miatt pedig a pécsi nemességgel, városi előljárókkal, a város prominens polgáraival, nagyiparos zsidó családokkal is kapcsolatban állt. Felesége divatáru üzlete nem csak gazdasági lehetőséget biztosított, de fenntartotta, újratermelte, megújította kapcsolati tőkéjét

Táncmesteri tevékenysége nem csak az általános polgári műveltségben betöltött szerepe miatt volt fontos. A tánc a társasági (társadalmi) életben való érvényesülés és a nemzeti identitás hangsúlyozott kifejezésének és a modern polgári értékrend megvalósításának egyik eszköze is volt a korszakban. Táncmesteri tevékenysége ezért fontos szerepet töltött be a reformkor pécsi táncéletében. Mivel azonban nyilvános tanítást nem vállalt, és nincs adatunk újító, hagyományteremtő megvalósításaira, táncmesteri tevékenységének hatása nem tekinthető olyan széles körűnek, mint az őt követő generációké.

Guttmann Ármin kivételes szakmai tudása mellett kapcsolatait első sorban vidéken tudta kiépíteni. Ipara mellett családi vállalkozásként divatáru üzletet működtettek, mely számára is lehetőséget adott kapcsolati tőkéjének fenntartásában, újratermelésében. Felekezeti életéről kapcsolatairól, zsidó szervezetekben való munkájáról, jótékony szervezetekben vállalt munkájáról, „felülfizetéseiről” nincsenek adatok, csak következtetni tudunk aktivitására

105 Rossen, 2014: 8.

özvegye ráutaló magatartása révén, aki ezekben férje halála után (is) részt vállalt. Huszonöt éves táncmesteri tevékenysége alatt a sajtóban éves átlagban kétszer volt olvasható a neve, néhány hirdetés mellett főként táncos eseményekkel kapcsolatos tudósításokban. Tanítványai nem folytatták a mesterséget.

Táncmesteri tevékenysége – szakmai tudása ellenére¹⁰⁶ – nem volt sikeres. Szakmája gazdasági és társadalmi helyzetének változásaihoz nem tudott alkalmazkodni. Kortársa, Fellner János, itt bemutatott munkássága alapján nem élt azokkal megoldásokkal, melyeket a „kulturális piac” megkövetelt. Bár táncmesterként nem tudta azt szakmai elismerést és nyilvános sikert elérni, amelye szeretett volna, és amelyet pályatársa meg tudott valósítani, neve halála után is évtizedekig életben tudta tartani özvegye divatáru üzletét, a Guttmann-szalont.

Fellner János a táncmesterséget a 19. század utolsó éveiben tanulta. Ha Preusz József az utolsó képviselője volt a klasszikus műveltségű táncmestereknek, akkor ő az első képviselője a modern iparos-vállalkozó táncmestereknek.

Folyamatosan megújuló szakmai tudása mellett sajátos oktatói módszereket alkalmazott. A tánctanításban mindig követte a legújabb divatot. Célzottan szólította meg azokat a korosztályokat és társadalmi rétegeket, melyekre felépítette vállalkozását. Ebben nagyszámú sajtómegjelenése is támogatta. Széles kapcsolatrendszerét magántanításokkal, nyilvános táncoktatással, és egyesületekben és egyéb szervezetekben vállalt munkái útján építette ki. Vállalkozói szemléletében nem csak a piac igényeit követte, de jótékony szervezetekben is vállalt tanítást, szervezést. Pályatársaival és más művészekkel, csoportokkal működött együtt. Vidéken és valamennyi társadalmirétegnél, korosztálynál vállalt tanítást. Fia, és legalább egy tanítványa táncmesterként tevékenykedett Pécsen.

Filantróp magatartása mellett széles társadalmi szerepvállalás és nemzeti elkötelezettség jellemezte. Modernizáló, újító és ízlésformáló munkássága szakmai és oktatói elkötelezettségét jelzi.

¹⁰⁶ A tánctudás és az illemtan ismerete mellett Guttmann Árminnak nem kellett vívást, lovaglást, reverence-t tanítania, vagy ezekkel az ismeretekkel rendelkeznie az érvényesüléshez. A nyilvános táncoktatás jellegéből adódóan könnyebben (de felületesebben) szerezhetett kapcsolatokat befolyásos körökben is.

Összefoglalás

Táncmestereink pécsi polgári társadalomba történő integrálódását – a városba település lehetőségét követően – több tényező segítette. Az európai polgári kultúra hatása és saját gazdasági érdekeik feloldották a kisebbségben élő hitközösségek talmudi kötelékeit. Így a vegyes nemű táncok a zsidóság számára az emancipáció, az akkulturáció és a modernitás szimbólumaként nem csak az integrálódás szándékát jelezték, de kapcsolódási pontot is jelentettek a nem zsidó polgársághoz. Mindezek mellett a neológ közösséghez való csatlakozás a status quo, vagy a vallási kötelékek elhagyása is lehetőséget adott.

Speciális ismereteik és kiegészítő gazdasági tevékenységük révén széles kapcsolatrendszert tudtak kiépíteni, mely a reformkor idején inkább a város prominens személyeit, gazdagabb polgárait célozta, míg a dualizmusban a különböző szervezeteket és azok közösségein keresztül a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket.

Kulturális életben betöltött szerepüket első sorban a tánc társadalmi életben elfoglalt helye, szerepe, jelentősége határozta meg. A tánc szimbolikus reprezentációja volt az egyéni érvényesülésnek, a modern polgári értékrendeknek, és a nemzeti identitásnak. Táncmestereink szaktudásuk révén ezeknek az értékrendeknek a közvetítői, újítói lehettek.

Életstratégiájuk a korszakoknak megfelelően eltérő volt, hiszen más jogi környezet, más társadalmi igény vette körül. A reformkorban domináns házi tanítás kisebb, de minőségében jobb, a dualizmus – a nyilvános táncoktatása miatt - viszont nagyobb, de minőségében szerényebb kapcsolatrendszer kiépítésére adott lehetőséget. Így a táncmesterséget kiegészítő egyéb kereső tevékenységek a dualizmus végéig jellemzőnek mondhatók. A századfordulón azonban már a piac dominanciája érvényesült, így az önmagát reklámozó, modern oktatási rendszert felépítő, újító szellemű, kooperatív iparos-vállalkozói stratégia segítette a táncmestert életcéljai megvalósításában. Ízlésformáló és modernizáló szemléletükhöz elengedhetetlen volt a polgári érték szemlélet és mentalitás átalakulása is, mely a kulturális élet társadalmasításában testesült meg.

A tánc, a tánc tanítás piacosodásával és a társadalmi átalakulással annak szerepe egyre inkább a társasélet szabadidős szórakozási formájává tette, mely a táncmestereken keresztül a paraszti táncéletben és táncműveltségben is változásokat hozott.

Felhasznált irodalom

- Andretzky József 1909: *Baranya Vármegye nemesei*. Taisz József Könyvnyomda, Pécs.
- Angyal Béla 1945: Idézés. *Magyar Közlöny* 1945. 05 10. Budapest.
- Angyal Pál 1865: *A Pécsi Dalárda harmadik évkönyve az 1864-65-ik évre*. Pécsi Dalárda, Pécs.
- Angyal Pál 1866: *A Pécsi Dalárda negyedik évkönyve az 1865-66-ik évre*. Pécsi Dalárda, Pécs.
- Appadurai Arjun 2001: A lokalitás teremtése. *Regio* 12 (12.) 3. 3–31.
- Arató Jenő (é. n.): *Életem 1891-1965*. In: *A JPM Új- és Legújabb kori Történeti Osztály. Adattár* 366.75.88. A JPM Új- és Legújabb kori Történeti Osztály. Adattár 366.75.88. (Kézirat).
- Árvai Tünde 2021: Pécs szakrális topográfiája a 18-19. században. Térkép (részlet). In: Fedeles Tamás – Kovács Viktória – Szilágyi Magdolna (szerk.): *Pécs: Magyar Várostartörténeti Atlasz* 8. ELKH BTK Történettudományi Intézet és Pécsi Tudományegyetem, Pécs - Budapest, 165.
- Balogh János - Gunszt Andrea (2015): *Tűzet viszek. Tánc hagyományok és táncos népszokások a történelmi Baranyában*. Janus Pannonius Múzeum, Pécs
- Balogh János – Gunszt Andrea 2016: *Hegyaljától Tótországig. Tánc hagyományok és táncos népszokások a történelmi Baranyában II*. Janus Pannonius Múzeum, Pécs.
- Bánffay Simon 1863: *A Pécsi Dalárda első évkönyve az 1862-63-ik évre*. Pécsi Dalárda, Pécs.
- Bánffay Simon 1864: *A Pécsi Dalárda második évkönyve az 1863-64-ik évre*. Pécsi Dalárda, Pécs.
- Bausinger Hermann (szerk.) 1995: *Népi kultúra a technika korában*. (Osiris-Századvég Könyvtár. Folklór.) Osiris Kiadó Századvég Kiadó, Budapest.
- Bitskey István 2013: Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában. In: *Székhelyek a Magyar Tudományos Akadémián. A 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székhelyei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bolvári-Takács Gábor 2014a: *Táncosok és iskolák. Fejezetek a hazai táncművészképzés 19-20. századi intézménytörténetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bolvári-Takács Gábor 2014b: A nyilvános táncoktatás szabályozásának kialakulása (1896–1925). *Zempléni Múzsák. Társadalomtudományi és Kulturális Folyóirat* (4.) 14. 40–50.
- Cserkúti Adolf 1914: *Az első pécsi zsidók*. Magánkiadás, Pécs.
- Dobszay Tamás 2019: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. (Osiris Tankönyvek.) Osiris Kiadó, Budapest, 460–489.
- Dóka Krisztina 2011: *A magyar táncfolklór átalakulása (1895-1945)*. Ph.D. értekezés. Budapest.
- Dóka Krisztina 2014: 19. századi társastáncok a magyar paraszti tánc kultúrában. *Tánc tudományi Közlemények* (VI/2.) 49–66.
- Dóka Krisztina 2017: Társasági táncok, „magyar tánc” és népi tánc kultúra a dualizmus kori magyar nyelvű tánc könyvekben. *Tánc tudományi Közlemények* (IX/2.) 52–67.

- Dunántúl 1919a: A Szeretet Jótékonycélú és Kultúrát művelő asztaltársaság táncestélye. *Dunántúl* 1919. május 3. 2. Pécs.
- Dunántúl 1919b: Húsipari Munkások Szakcsoportja Őszi Táncmulatsága. *Dunántúl* 1919. október 19. 8. Pécs.
- Dunántúl 1934: Szegények jötevői. *Dunántúl* 1934. november 23. 5. Pécs.
- Felföldi László 1997: A funkció vizsgálata a magyar néptánc kutatásban. *Tánc tudományi Tanulmányok* (1996–1997.) 100–108.
- Fellner János 1909a: Jókívánságok. *Pécsi Közlöny* 1909. január 1. 7. Pécs.
- Fellner János 1909b: Magán tánciskola. *Pécsi Közlöny* 1909. május 5. Pécs.
- Fellner János 1909c: Beiratkozások. *Pécsi Közlöny* 1909. június 12. Pécs.
- Fellner János 1909d: Táncvizsga. *Pécsi Közlöny* 1909. december 3. 4. Pécs.
- Fellner János 1911a: Tánc tanítás Szabolcs-bányatelepen és Sellyén. *Pécsi Közlöny* 1911. július 5. 5. Pécs.
- Fellner János 1911b: Az öreg Guttmann bácsi halálához. *Pécsi Közlöny* 1911. december 17. 2. Pécs.
- Fellner János 1912: Meghívó. *Munkás* 1912. november 14. 1. Pécs.
- Fellner János 1919: Tánc-torna gyermektánc tanfolyam. *Pécsi Napló* 1919. május 17. 4. Pécs.
- Gál Éva 2015: Bálozás Pécsen a múzeumi források tükrében. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (53.) 195–206.
- Glässer Norbert – Zima András 2022: Az „izraelita paritástól” a felekezeti közti kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elitben. *Korall* (87.) 87. 95–118.
- Gollance Sonia 2021: *It Could Lead to Dancing: Mixed-Sex Dancing and Jewish Modernity*. (Stanford Studies in Jewish History and Culture.) Stanford University Press, Stanford.
- Hábel János 2013: Az első zsinagóga ülőhelyei. *Pécsi zsidóság*. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2013/12/25/az-első-zsinagoga-ülőhelyei> – utolsó letöltés: 2018. július 25.
- Hábel János 2016: Moses W. *Pécsi zsidóság*. <https://pecsizsidóság.wordpress.com/2016/02/07/moses-w/> – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- Herczenberger József 1898: Levente. *Pécsi Figyelő* 1898. november 20. 6. Pécs.
- Irsai Gábor 1928: 100 éves a Pécsi Szentegylet. *Pécsi Napló* 1928. február 26. 5. Pécs.
- Israel Löw 1850: *Coscription Buch*. Pécsi Izraelita Hitközség Iratai. (Kézirat).
- Izraelita Hitközség 1862: *Guttmann Hermann születési anyakönyve. Születtek 1860-1895*. Family History Library International B1 Floor Film 642737 7951748 Kép: 297. (Anyakönyv). <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS8S-252B?i=296&cat=243658> – utolsó letöltés: 2022. november 11.

- Izraelita Hitközség 1870: *Preusz József halotti anyakönyve Házassultak, halottak 1860-1895*. Family History Library, International B1 Floor Film: 642738, Items 1-3, Film: 7951749 Kép: 208. (Anyakönyv). <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSMW-39BX-B?i=237&cat=352982> – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- Izraelita Hitközség 1891: *Guttmann Hermann házassági anyakönyve. Házassultak, halottak 1860-1895*. Family History Library International B1 Floor Film: 642738 Items 1-3 7951749 Kép: 145. (Anyakönyv). <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS8S-LSX1-M?cat=243658> – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- Izraelita Hitközség 1911: *Guttmann Hermann halotti anyakönyve. Halottak 1911-1914*. Granite Mountain Record Vault International Film: 2401315 4855212 Kép: 227. (Anyakönyv). <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9PBH-DZ7?i=226&cc=1452460&cat=690556> – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- Kalotai László (szerk.) 1928: *Pécs-Baranyai címtár 1928*. Vármegyei Címtár Kiadóhivatala, Pécs.
- Kalotai László (szerk.) 1930: *Pécs-Baranyai címtár 1930*. Vármegyei Címtár Kiadóhivatala, Pécs.
- Kaposi Edit 1968: A versenytánc kialakulása és fejlődése. *Táncstudományi Tanulmányok* (1967–1968.) 1967–1968. 61–92.
- Kaposi Edit 1970: Adalékok az európai és a magyar táncmesterség történetéhez. *Táncstudományi Tanulmányok* (1969–1970.) 1969–1970. 163–194.
- Kaposi Edit 1979: Századok társastáncai. *Táncművészet* (IV/6.) 25.
- Kaposi Edit 1985: A magyar társastánc szakirodalom forráskritikai vizsgálata I. *Táncstudományi Tanulmányok* (1984–1985.) 1984–1985. 177–196.
- Kaposi Edit 1987: A magyar társastánc-szakirodalom forráskritikai vizsgálata II. *Táncstudományi Tanulmányok* (1986–1987.) 1986–1987. 49–76.
- Katz Jakob 2005a: A magyar zsidóság kivételessége. In: *Zsidóság a dualizmuskori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó - Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 31–39.
- Katz Jakob 2005b: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. (Hágár 3.) Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest - Jeruzsálem.
- Kavecsánszki Máté 2007: Társastáncok a magyar paraszti közösségekben a XIX-XX. században. In: Kiri Edit – Kovács László Erik – Szilágyi Judit (szerk.): *Notitiae Iuvenum. Tanulmányok Ujváry Zoltán 75. születésnapjának tiszteletére*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat, Debrecen, 129–142.
- Kiss József 1902: *A Mecsek Egyesület jelentése az 1901-ik évről*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.
- Lenkei Lajos 1934: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécsi Napló, Pécs.
- Madas József 1978: *Pécs-belváros telkei és házai – Adatgyűjtemény*. Janus Pannonius Múzeum, Pécs.
- Márfi Attila 1993: *Pécs Szabad Királyi Város német és magyar színjátszásának forrásai a Baranya Megyei Levéltárban (1849-1886)*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest.

- Márfi Attila 2017: Pécs társasági és kulturális élete, szórakozási lehetőségei a dualizmus korában (1867-1914). In: Pilkhoffer Mónika – Kaposi Zoltán (szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből. Városgazdálkodás - társasági élet - szegénypolitika.* (Pécsi Mozaik 7.) Kronosz Kiadó - Pécs Története Alapítvány, Pécs, 173–281.
- MKH 1848: Conscriptio Judaeorum 1848. *The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Family History Library, International B1 Floor Film: 719823.*
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSMW-39BX-B?i=237&cat=352982> – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- MNL 1841: MNL BaML IV.1003.b.848/1841. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Megyei és Törvényhatósági Iratok, Pécs Város Tanácsának iratai (1681-1868), Tanácsí iratok (1681-1847),.
- MNL 1861a: MNL BaML IV.1106.b.2358.4242/1861. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Megyei és Törvényhatósági Iratok, Pécs Város Tanácsának iratai (1848-1871), Tanácsí iratok (1848-1870),.
- MNL 1861b: MNL BaML IV.1106.b.4234.4952/1861. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Megyei és Törvényhatósági Iratok, Pécs Város Tanácsának iratai (1848-1871), Tanácsí iratok (1848-1870),.
- Munkás 1908: Tánciskola nyitás. *Munkás* 1908. október 4. 10..
- Munkás 1921: Pécsi Kocsigyártó Munkások zártkörű bálja. *Munkás* 1921. január 30. 7. Pécs.
- Orysiek Sheila 2007: Those dancing Jews. *Jewish Sightseeing.*
https://www.jewishsightseeing.com/writers_directory/sheila_orysiek/2007-01-02-jews_dance.htm – utolsó letöltés: 2022. november 11.
- Pécsi Figyelő 1900: Harminc év után. *Pécsi Figyelő* 1900. augusztus 29. 3. Pécs.
- Pécsi Közlöny 1910: A Pécsi Kath. Legényegylet bálja. *Pécsi Közlöny* 1910. január 11. 5. Pécs.
- Pécsi Közlöny 1912: A Pécsi Gutenberg Dalkör vasárnapi II. Krizantin Estje. *Pécsi Közlöny* 1912. november 4. 5..
- Pécsi Napló 1919: Vendég-délután a „Tanítók Háza” javára. *Pécsi Napló* 1919. május 3. 2. Pécs.
- Pécsi Napló 1936: Elhunyt tánctanár. *Pécsi Napló* 1936. február 4. 2. Péc.
- Pesovár Ferenc 1980: Népies műtáncok. In: *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. kötet. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 719–720.
- Pesti Napló 1899: Tánckedvelő ifjúság jelmezbálja. *Pesti Napló* 1899. március 12. 9. Budapest.
- Pilkhoffer Mónika 2022: Szellemi élet és művészetek, szabadidő és hétköznapiak. In: Vonyó József – Bánkuti Gábor – Csibi Norbert – Font Márta – Gözsy Zoltán – Kaposi Zoltán – Visy Zsolt (szerk.): *Pécs története VI. Iparosodás - polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867-1918).* (Pécs Története 6.) Pécs Története Alapítvány - Kronosz Kiadó, Pécs, 325–376.
- Radnóti Ilona 1994: Adatok a Baranya megyei zsidóságról a 18. századi összeírások alapján. In: Uherkovich Ákos (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 39. kötet. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 135–142.
- Radnóti Ilona 1999: A Pécsi zsidók története I. In: *Pécsi Szemle, 1999. nyár.* 11–19.

- Római Katolikus Egyház 1874: *Fellner János születési anyakönyv. Kereszteltek 1872-1875*. Family History Library, International B1 Floor Film: 612910 4552456 Kép: 366. (Anyakönyv). <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-N49D-RS?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AX6FC-ZHF> – utolsó letöltés:.
- Róna Jenő 1909: Emlékezés Nendtvich Tamásról. *Botanikai Közlemények* (VIII. Kötet, 1909. IV. 20. 2. füzet.) VIII. Kötet, 1909. IV. 20. 2. füzet. 61–61.
- Rossen Rebecca 2014: *Dancing Jewish. Jewish Identity in American Modern and Postmodern Dance*. Oxford University Press, New York.
- Sasvári Béla (szerk.) 1909: *Pécs szab. kir. város és Baranyamegye címtára*. Pécs.
- Schweitzer Gábor 2005: „A fiatalság muzsikál szívünkben”. Jogászélet a Pécsi Püspöki Joglyceum falain belül és kívül a 19-20. sz. fordulóján. *Pécsi Szemle* (8.) 4. 490–499.
- Schweitzer József 1966: *A Pécsi Izraelita Hitközség Története*. (Magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 1.) Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest.
- Tolvay Ferenc 2017: *A Zsolnay-kód. Feltárul a legendás Zsolnay család titka*. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Vályi Rózi 1969: *A táncművészet története*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Varga László 2005: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó - Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 11–30.
- Varga Sándor 2015: Tüzet viszek (Recenzió). *Tánc tudományi Közlemények* (VII/2.) 85–90.
- Vörös Károly 2010: Polgárosodás és zsidóság Pécsen. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Források Pécs város polgárosodásáról (1867-1921)*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 355–369.